

DRUMUL MINȚII CĂTRE DUMNEZEU - actualitatea controverselor isihaste -

VLAD DOBOȘ

Teologie Pastorală anul IV

Dezbaterea din secolul al XIV-lea cu privire la cunoașterea lui Dumnezeu – purtată la început de Sfântul Grigorie Palama și învățatul Varlaam de Calabria, iar apoi cu susținătorii direcți sau indirecti ai cărturarului calabrez, și cunoscută sub denumirea de controversa isihastă - a culminat cu întrunirea unui sinod, în 1341, care a condamnat învățăturile și scrierile lui Varlaam. Disputa a continuat însă o perioadă de timp, ceea ce a determinat convocarea a încă două sinoade, în 1347 și 1351, pentru a fi confirmată ortodoxia învățăturilor lui Palama și pentru a înlătura definitiv urmele ereziei.

La prima vedere, importanța acestui eveniment teologic din Bizanțul târziu pare să se restrângă la realitatea istorică și bisericească a acelor timpuri, mai ales că pentru multă vreme perspectiva isihastă a rămas cunoscută doar comunităților monastice din Răsărit, iar opera mărturisitoare și explicativă a Sfântului Grigorie Palama a rămas și ea cvasi-necunoscută, în ciuda încercărilor unor binecredincioși cărturari ca Dositei II al Ierusalimului sau Nicodim Aghioritul¹²⁶. Totodată, în Apus, palamismul a fost privit ca o deviere gnostică și, chiar după traducerea unor opere semnificative legate de isihasm, acesta a fost receptat nefavorabil și socotit doar un misticism obscur. Totuși, treptat, efortul unor oameni care au înțeles importanța distincțiilor făcute de Palama a condus la redescoperirea acestei tradiții până acolo încât relevanța controverselor a devenit comparabilă cu aceea pe care a avut-o în timpurile desfășurării ei, lucru sesizabil și din numeroasele studii și articole care o vizează, în special după războaiele mondiale și răspândirea ateismului sovietic.

Miza atât de actuală a acestor controverselor nu este alta decât relația omului cu Dumnezeu, modul prin care noi, oamenii, îl cunoaștem pe Dumnezeul cel Viu. Paradigma științifică de percepție asupra realității, în care mintea modernă este edificată și exersată contiuu, pare a conduce predilect la laicizarea perspectivei omului asupra lumii și chiar la diminuarea capacității de a mai înțelege datele fundamentale ale credinței creștine. Biserica *cea una, sfântă, sobornicească și apostolească* a păstrat integritatea revelației evanghelice până astăzi, prin experiența mistică și trăirea reală a comuniunii cu

¹²⁶ Russel, Norman - *Sfântul Grigorie Palama și nașterea palamismului în perioada modernă*, Editura Doxologia, 2022, p. 26.

Dumnezeu pe care au avut-o sfinții, stâlpii ei. Așadar, pentru a ne păstra pe calea drepte credințe trebuie să procedăm la imersarea în acest mod de înțelegere al Părinților Bisericii, structurat potrivit unui program ascetic ascensional, filocalic numit *urcușul luminării dumnezeiești*. Sfânta Tradiție nu a fost păstrată și nici nu poate fi propovăduită doar teoretic, după cum clar se exprimă teologul rus Vladimir Lossky: *în ultimă instanță, teologia creștină este dintotdeauna un mijloc, un ansamblu de cunoștințe, care trebuie să servească un scop care este mai presus de orice cunoaștere. Această țintă este unirea cu Dumnezeu*¹²⁷. Înțelegând ce presupune isihasmul, fie în forma sa monastică, fie în cea mirenească, înțelegem ce presupune o viață creștină împlinită. Doar trecând prin această școală a pocăinței și despătimirii ne putem apropia de zăcământul de adevăr din teologia creștină. Iar fără a cunoaște în acest fel direct și nemijlocit învățătura Bisericii nu avem instrumentul necesar pentru a apăra și a rămâne în dreapta slăvire. Așa cum scrie însuși Sf. Grigorie: [desăvârșirea creștinească] *nu se naște prin imitație și înțelepciune, ci prin revelația și harul Duhului*¹²⁸. Pentru a ne convinge de faptul că nu există o altă cale către adevăr, că nu putem afla o altă variantă a credinței afară de cea a cunoașterii lui Dumnezeu și pentru a nu ne lăsa seduși de dovezile și realismul parțial al epistemologiei științifice, consider foarte actuală și necesară revenirea asupra apologeticii Sfântului Grigorie în privința gnoseologiei teandrice, bazată pe dinamica relației dintre om și Dumnezeu, precum și asupra distincției sale între cunoașterea inspirată de Har și cunoașterea naturală, pur omenească.

Varlaam nu avea intenția de a ataca în vreun fel teologia ortodoxă, ci, dimpotrivă, venise la Constantinopol din dorința de a înțelege mai bine teologia apofatică și a contracara erezia apuseană despre purcederea Duhului Sfânt de la Fiul. Teoria lui Varlaam pleca de la premisa incognoscibilității lui Dumnezeu, care, în opinia lui, putea fi un temei suficient pentru a susține că adaosul latinilor este neîntemeiat¹²⁹. De vreme ce dogma Sfintei Treimi este o taină de nepătruns, discuțiile cu privire la dinamica ei interioară sunt pure abstracțiuni, susținea el. Într-o logică naturală, acest raționament nu pare a fi eronat. Însă Varlaam nu lua în considerare ceea ce teologul rus John Meyendorff desemnează ca fiind *realismul mistic al monahilor*. *Realsimul mistic* nu e altceva decât asumarea datelor Revelației ca certe și indiscutabile. Nu poate fi lăsat deoparte și nesocotit un adevăr descoperit în Scriptură și lămurit de către Sfânta Tradiție. Însă Varlaam nu considera că metoda sa, altminteri consistentă logic, putea fi eludată de autoritatea experiențelor mistice ale unor monahi

¹²⁷ Lossky, Vladimir - *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, Editura Anastasia, p. 37.

¹²⁸ Stăniloae, Dumitru - *Viața și învățătura Sfântului Grigorie Palama, Tratatul al treilea din Traida întâi contra lui Varlaam*, 1993, Editura Scripta, p. 183.

¹²⁹ Meyendorff, John - *Sfântul Grigorie Palamas și mistica ortodoxă*, 1995, Editura Enciclopedică, p. 69.

neînvățați. De fapt, ceea ce urmărea Varlaam era un compromis între cele două tradiții teologice, prin care o dispută doctrinară să fie evitată. Poate că din punct de vedere diplomatic era o opțiune plazibilă, însă Tradiția Bisericii - care la acel moment era reprezentată cel mai bine de sihaștri atoniți - nu poate să ignore deliberat un adevăr revelat, fundamental în edificiul dogmatic.

Habitudinea minții moderne de a diseca analitic realitatea din jurul ei în încercarea de a atesta rational corectitudinea unor noțiuni și concepte, prezumate a fi încărcate mitologic, ne așază într-o situație similară cu cea a lui Varlaam, pus în fața realismului mistic. E și pricina pentru care Apostolul Pavel îi avertizează pe Corinteni: *omul firesc nu primește cele ale Duhului lui Dumnezeu, căci pentru el sunt nebunie și nu poate să le înțeleagă fiindcă ele se judecă duhovnicește* (1 Corinteni 2, 14). Ne vine foarte greu să acceptăm depozedarea de *înțelepciunea omenească* și să acceptăm necondiționat afirmațiile neinteligibile pe cale rațională ale credinței.

Perspectiva isihastă este un vârf abrupt iar teologia palamită, deși îl structurează teoretic, nu pare a ni-l face mai accesibil. Urmărind inferențele argumentelor palamite putem avea o anume cunoaștere teoretică a subiectelor în dezbateri, dar nu dobândim astfel cunoașterea directă a realităților duhovnicești descrise discursiv. Așadar, cunoașterea provenită din *theosis* este într-adevăr incomparabilă cu oricare alt tip de cunoaștere, dar oare ne putem folosi câtuși de puțin de lumina naturală a rațiunii, pe care o posedăm cu toții, pentru a ajunge să experimentăm Logosul luminii necreate? Care este rolul acestui dar pe care ni l-a oferit Dumnezeu în calea spre mântuire?

În textele Sfinților Părinți accentul e pus deseori mai ales pe negarea importanței erudiției și a cunoștințelor din domenii de cunoaștere diferite de cel teologic. Dacă ne gândim la caracterul în general apologetic al scrierilor lor, putem înțelege că acest lucru e firesc. Rostul lor e acela de a apăra credința creștină de ingerința prea mare a ideilor provenite din cultura elină, care era mult mai răspândită și credibilă atunci, comparabil, poate, cu autoritatea pe care o au pentru noi, astăzi, cercetările în orice domeniu ale unor universități sau institute de renume. Ceea ce spune Sfântul Grigorie, la un ison cu celălalte voci ale tradiției, este că pentru a-L descoperi pe Dumnezeu și pentru a urma calea cunoașterii celei mai presus de orice înțelegere, nivelul de pregătire intelectuală este irelevant. Iar exemplul comun pentru a susține această afirmație este cel al apostoliilor și evangheliștilor. Faptul că unii erau pescari needucați, iar alții erau oameni învățați nu a generat vreo diferență semnificativă în calitatea propovăduirii lor, decât cel mult una stilistică. În acest sens, Palama îl citează pe Vasile cel Mare: *Sunt două feluri de adevăr, dintre care unul e cu totul necesar să-l ai și să-l dai, ca fiind unul de folos spre mântuire, cât despre mare și cer și cele de pe cer, dacă nu vom cunoaște adevărul privitor la ele nimic nu ne va împiedica să ajungem la fericirea*

făgăduită.¹³⁰ Dar tot Sfântul Vasile chiar recomandă tinerilor în Omilia a XXII disciplinarea minții prin citirea filosofiei eline: *Dar pentru că nu-i cu puțință, din pricina vârstei voastre, să înțelegeți adâncimea cuvintelor Sfintei Scripturi, deocamdată să ne exercităm mai dinainte ochiul sufletului, cu alte învățături, care nu se deosebesc cu totul de ale noastre, imitând pe soldații care fac exerciții de luptă pe câmpul de instrucție [...] trebuie să stăm de vorbă cu poezii, cu scriitorii, cu oratorii și cu toți oamenii, de la care am putea avea vreun folos oarecare pentru cultivarea sufletului.[...] tot așa și noi, dacă voim ca slava binelui să rămână tot timpul nedespărțită de noi, să ascultăm învățăturile sfinte și de taină după ce am fost inițiați mai întâi în literatura profană.*

Prin urmare, într-adevăr, nici știința, nici cultura nu ne vor oferi mântuirea, nici nu sunt ele stadiul ultim al cunoașterii, așa cum considerau unele tradiții grecești și cum omul secular pare azi să creadă. Mai mult, încrezându-ne în ele, există posibilitatea să ratăm situarea corectă în raport cu adevărul mântuitor, precum în cazul lui Varlaam. Pe de altă parte, sfinții nu au dus o luptă împotriva cunoașterii filosofiei sau dezvoltării științelor. Avertismentul lor cade asupra încercării de a formula ipoteze și a trage concluzii despre adevărurile revelate și despre trăirea autentică a comuniunii cu Dumnezeu prin intermediul raționamentelor metodice. Sfântul Grigorie nu condamna erudiția lui Varlaam - ba chiar poseda el însuși o formare intelectuală asemănătoare, slujindu-se de ea în scrierile lui -, dar critica modul nepotrivit de a o întrebuința în tratarea unor realități inaccesibile acestui mod de abordare. Astfel, este important să distingem și să nu amestecăm cele două paradigme de cunoaștere și instrumentarul lor: *cunoștința omenească se întărește prin studiu și exercițiu, iar cea produsă în noi de Har – prin dreptate și milostenie; pe cea dintâi o pot obține și cei plini de patimi, dar ce-a de a doua o primesc doar cei fără de patimi*.¹³¹

Contactul cu multiculturalismul, cu teoriile din științe sau cu varietatea religiilor și învățăturilor sapiențiale este astăzi implicit și inevitabil. Pregătirea intelectuală pe care ne-o oferă învățământul universitar și pre-universitar este în prea mică măsură opțională, astfel că ne dezvoltă suficient aria de cunoaștere încât să nu mai putem ignora anumite dileme de ordin intelectual pe care le ridică această pluralitate de viziuni. În fața acestei situații, mintea nepregătită este ușor sedusă și răpită de ideologii securizante, care îi oferă confortul de a nu se afla într-un permanent tangaj între curentele relativismului generalizat. Credem că apropierea de Biserică și lucrarea lăuntrică a Harului prin Sfintele Taine sunt cele care oferă minții necesara orientare verticală, însă *o cercetare onestă prin știință și filosofie, poate exersa o agerime a ochiului sufletesc,*

¹³⁰ Stăniloae, Dumitru - *Op. cit.*, p. 186.

¹³¹ Stăniloae, Dumitru - *Op. cit.*, p. 182-183.

poate contribui la o adunare a minții și la dezvoltarea unei capacități de reflecție¹³².

Cunoașterea discursivă nu este rea în sine, ci este *un dar natural* inerent firii noastre. De aceea, socotim că exercițiul dialectic și acumularea cunoștințelor în anumite limite, deși presupune asumarea unor riscuri, nu implică o abatere de la calea către adevăr. *A părăsi începătorii în isihie citirea îndelungată și a se dedica rugăciunii în singurătate o recomandă dumnezeieștii Nil și Ioan Scărarul [...] precum și mulți dintre Părinți nu însă pentru că citirea e nefolositoare și rea. Cuvântul rea l-au adăugat aceștia (varlamiții) făcând astfel rele sfaturile bune*¹³³.

Situând corect, adică subordonând studiul și căutările noastre practicii duhovnicești, ne putem consolida o strucutră argumentativă care să sesizeze, să reziste și poate chiar să răspundă devierilor tot mai accentuate care se instalează fără să ne dăm seama în mintea noastră. În acest sens, Filothei Kokkinos, biograful Sfântului Grigorie, remarca: *bunul Grigorie se dedica exercițiului discursurilor și educației profane - căci era nevoie ca un astfel de suflet și o astfel de fire să aibă parte de proiectilele și armele venite de aici*¹³⁴. De altfel, întreaga sa operă mărtuiește excepționala formare preliminară pe care o primise în tinerețe. La doar 17 ani, cunoștea foarte bine dialectica aristotelică, încât chiar marele logofăt și profesorul său, Theodor Metochites, exclamase că *însuși Aristotel l-ar fi lăudat nu puțin*. În pofida acestei capacități pe care o avea, a renunțat la întreaga cinste și s-a retras în isihie, astfel afierosindu-și mintea cunoașterii celei mai presus de înțelegere, apărând pe cei care cred astfel: *Noi însă nu socotim cunoaștința dobândită prin raționamente drept adevărata opinie despre lume, ci pe cea dovedită din fapte și viață [...] orice raționament e răsturnat de alt raționament, viața însă cine o răstoarnă?*¹³⁵

¹³² Lemeni, Adrian - *Adevăr și demonstrație*, Editura Basilica, 2020, p. 325.

¹³³ Stăniloae, Dumitru - *Op. cit.*, p. 176.

¹³⁴ Filothei Kokkinos - *Cuvânt la cel întru sfinți Părintele nostru Grigorie în Grigorie Palama arhiepiscopul Tesalonicului - Tomosuri dogmatice. Viața. Slujba*, Editura Deisis, 2020, p. 469.

¹³⁵ Stăniloae, Dumitru - *Op. cit.*, p. 185.